

نقش فرهنگ مهدوی در پویایی جامعه: بررسی ابعاد و مؤلفه‌ها

مرضیه علی بیگی^۱

چکیده

فرهنگ مهدوی، به عنوان منظومه‌ای از باورها، ارزش‌ها و رفتارهای مبتنی بر اندیشه انتظار و عدالت‌گستری، نقشی بنیادین در پویایی و بالندگی جوامع اسلامی ایفا می‌کند. این فرهنگ، با پیوند دادن بین اعتقاد به منجی موعود (عج) و مسئولیت اجتماعی-اخلاقی منتظران، زمینه‌ساز تحول فردی، انسجام اجتماعی و شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی است. مقاله حاضر با رویکرد تحلیلی-توصیفی، به واکاوی ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ مهدوی و تأثیر آن در پویایی جامعه می‌پردازد. در این چارچوب، منابع قرآنی و روایی معتبر شیعه به عنوان بنیان نظری تحلیل قرار گرفته و مفاهیمی چون عدالت‌محوری، امید فعال، همکاری اجتماعی و خودسازی اخلاقی بررسی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که فرهنگ مهدوی نه یک اندیشه انتزاعی، بلکه راهبردی عملی برای ارتقای سرمایه اجتماعی و مقابله با بحران‌های اخلاقی و ساختاری در جوامع معاصر است. این مطالعه کوشیده است سهم رویکرد مهدوی را در پایداری، نوآوری و مقاومت فرهنگی جامعه تبیین نماید.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ مهدوی، پویایی جامعه، انتظار فعال، خودسازی اخلاقی، آموزه‌های قرآنی و روایی.

^۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه الزهراء علیها السلام اهواز.

مقدمه

فرهنگ در هر جامعه به مثابه شاکله هویت جمعی آن عمل می‌کند. هنگامی که این فرهنگ بر آموزه‌های محوری و جهان‌شمول استوار باشد، می‌تواند به عامل پویایی و تحول بدل شود. فرهنگ مهدوی، به عنوان بخش مهمی از اندیشه شیعی، نه تنها آینده‌نگر است بلکه نقش فعالی در شکل‌دهی حال و مسیر حرکت جامعه دارد. این فرهنگ بر اعتقاد به ظهور حضرت ولی‌عصر (عجل‌الله تعالی فرجه الشریف) استوار بوده و مفاهیمی چون عدالت جهانی، امید پایدار، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و خودسازی را در جان مؤمنان نهادینه می‌سازد.

انتظار در این فرهنگ، مفهوم منفعلانه‌ای نیست؛ بلکه سازوکاری برای آمادگی مستمر فرد و جامعه در جهت تحقق ارزش‌های الهی تلقی می‌شود. بر این اساس، جامعه منتظر باید از نظر اخلاقی، علمی، فرهنگی و سیاسی به سطحی از بلوغ برسد که قابلیت همراهی و یاری امام موعود را داشته باشد. این رویکرد، پویایی اجتماعی را نه یک فرایند صرف اقتصادی یا تکنولوژیک، بلکه جریانی عمیق و چندبعدی می‌داند که از تغییر در بنیان‌های فکری و ارزشی آغاز می‌شود.

پژوهش‌های متعددی پیرامون مهدویت و انتظار انجام شده است، که می‌توان آن‌ها را به چند دسته تقسیم کرد:

بررسی مفهومی و کلامی مهدویت - بیشتر این متون، به تحلیل تاریخی و اعتقادی باور به امام مهدی (عج) پرداخته‌اند، همچون آثار شیخ صدوق و علامه مجلسی. ابعاد اخلاقی و فردی انتظار - آثاری که انتظار را بیشتر به عنوان عامل تهذیب نفس فردی و پادزهر ناامیدی تبیین کرده‌اند. رویکردهای اجتماعی-سیاسی به مهدویت - برخی پژوهش‌ها، مانند آثار اندیشمندان معاصر از جمله شهید صدر، به تبیین نقش مهدویت در شکل‌گیری نظام اجتماعی پرداخته‌اند. با وجود این مطالعات، کمتر اثری به بررسی جامع ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ مهدوی و رابطه آن با شاخص‌های پویایی جامعه بر اساس منابع قرآنی و روایی شیعه پرداخته است. همچنین، غالب آثار بیشتر به توصیف مفاهیم پرداخته و از نگاه میان‌رشته‌ای در این موضوع غفلت کرده‌اند.

این مقاله با رویکردی جامع و میان‌رشته‌ای، با تکیه بر منابع اصیل قرآنی و روایی شیعه، به تحلیل ابعاد فرهنگ مهدوی و پیوند آن با شاخص‌های پویایی جامعه پرداخته و با ارائه

برداشت‌های کاربردی، خلأ پژوهشی موجود در آثار پیشین را پوشش می‌دهد. و نشان دهد که فرهنگ مهدوی یک نیروی زنده و فعال است که می‌تواند به موتور محرک جامعه برای دستیابی به پیشرفت و عدالت پایدار تبدیل شود.

الف. مفهوم شناسی

۱. تعریف فرهنگ مهدوی

فرهنگ مهدوی مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، هنجارها و کنش‌هاست که بر پایه ایمان به ظهور حضرت حجت بن الحسن المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و تحقق کامل عدالت الهی در جهان شکل می‌گیرد. این فرهنگ نه تنها بر آینده مطلوب و نویدبخش وعده داده شده در دین اسلام تأکید دارد، بلکه از هم‌اکنون چارچوب اخلاقی و اجتماعی جامعه مؤمنان را جهت‌دهی می‌کند.

قرآن کریم با بیان وعده وراثت صالحان بر زمین، به روشنی آینده‌ای مبتنی بر حاکمیت مستضعفان و اهل ایمان را ترسیم می‌کند:

«وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا؛ خداوند به کسانی از شما که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند وعده داده که آنان را قطعاً جانشین روی زمین کند...»

این آیه مبنای قرآنی امید به تحقق جامعه‌ای امن، با حاکمیت دین الهی و نابودی شرک و ظلم است.

در روایات، امام صادق (ع) فرهنگ انتظار را نه به معنای رخوت، بلکه به عنوان بالاترین عمل مؤمنان معرفی کرده‌اند:

«أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتَظَارُ الْفَرَجِ»^۱

بدین معنا که انتظار فرج شامل تلاش عملی، اصلاح خویش و جامعه، و آماده‌سازی برای

^۱. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۳۰۱، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۰۵ق.

دولت عدل موعود است.

۲. ویژگی‌های فرهنگ مهدوی

یک. جهانی بودن: فرهنگ مهدوی متعلق به همه انسان‌هاست و هدف آن گسترش عدالت و صلح جهانی است.

«وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ»^۱

دو. عدالت‌محوری: اساس فرهنگ مهدوی بر اقامه عدل است. پیامبر اکرم (ص) فرمودند:

«يَمْلَأُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ ظُلْمًا وَجُورًا»^۲

سه. امیدآفرینی: امید مؤمنان به ظهور، نیروی محرک اجتماعی و عامل خودباوری جمعی است.

چهار. مشارکت‌گرایی: در جامعه مهدوی، همه افراد مسئولیت‌پذیر و فعال هستند، نه تماشاگر تحولات.

۳. پویایی جامعه در پرتو فرهنگ مهدوی

در علوم اجتماعی، پویایی جامعه به توانایی آن در رشد، تحول و سازگاری با شرایط نوین تعریف می‌شود. فرهنگ مهدوی با ایجاد چشم‌اندازی روشن از آینده، انگیزه حرکت، روحیه عدالت‌خواهی و تلاش برای خودسازی را در شهروندان تقویت می‌کند. این انرژی فرهنگی - عقیدتی، زمینه‌ساز نوآوری، مقاومت در برابر تهاجم فرهنگی و همبستگی اجتماعی می‌شود. بر اساس آموزه‌های اسلامی، جامعه‌ای که در انتظار فعال به سر می‌برد، از رکود فرهنگی، بحران هویت و انحرافات اخلاقی مصون خواهد ماند.

ب. ابعاد و شاخص‌های پویایی جامعه از منظر مهدوی

۱. بُعد اعتقادی فرهنگ مهدوی

^۱. قصص، آیه ۵.

^۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۵۱، ص ۵۸، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ ق.

بعد اعتقادی فرهنگ مهدوی بر ایمان به وعده الهی در تحقق حکومت عدالت جهانی و حاکمیت ولیّ خدا استوار است. قرآن کریم خبر از پیروزی نهایی دین بر سایر ادیان می‌دهد:

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ^۱

از نگاه روایی، امام باقر(ع) در تفسیر این آیه، ظهور امام مهدی(عج) را تحقق عینی این وعده دانسته‌اند.^۲ این باور سبب می‌شود جامعه مؤمنان، با یقین به آینده‌ای روشن، در برابر سختی‌ها ایستادگی کند.

یک. تعریف بعد اعتقادی

بعد اعتقادی در فرهنگ مهدوی، ریشه در اصل «ایمان به غیب» دارد که قرآن آن را ویژگی نخستین پرهیزگاران معرفی می‌کند:

«الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ»^۳ همان کسانی که به غیب ایمان می‌آورند و نماز را برپا می‌دارند و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم انفاق می‌کنند.

در تفاسیر شیعه، یکی از مصادیق روشن «غیب» در این آیه، ایمان به حضرت ولی‌عصر(عج) و دوران ظهور دانسته شده است.^۴

ایمان به موعود الهی یک باور نجات‌بخش و محرک برای عمل است؛ زیرا به جامعه می‌آموزد که تاریخ بی‌هدف و بی‌انتها نیست، بلکه مقصدی روشن با حاکمیت حق و عدل دارد. این باور، در لحظات بحران و فشار اجتماعی، نیرویی معنوی برای پایداری و مقاومت ایجاد می‌کند.

دو. وعده قرآن به استخلاف اهل ایمان

^۱. توبه، آیه ۳۳.

^۲. سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور، ج ۴، ص ۳۶۶؛ و نیز طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع البیان، ج ۵، ص ۲۵.

^۳. سوره بقره، آیه ۳.

^۴. طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۶۷، نشر ناصر خسرو، تهران، ۱۳۷۲ش.

جهاد تبیین در راستای پویایی جامعه مهدوی

جهاد تبیین که یکی دیگر از رموز جامعه ی پویا هست، به عنوان یک مسأله ی امید بخش و وحدت آفرین می تواند حوزه های گوناگون فکری در میان اقشار مختلف جامعه را به یکدیگر پیوند داده و بخش زیادی از تحریف هایی که در اثر جهل و نفوذ فکری دشمن بوجود آمده است را از میان بردارد. چراکه این مهم با توجه به مطالبی که پیش تر به آن اشاره شده است، ریشه در سیره ی فردی، اجتماعی و سیاسی تمام انبیاء و اولیاء الهی دارد. به این بیان که به تصریح آیات و حیانی قرآن از مهمترین وظایف همه ی انبیاء مبارزه با جهل و نادانی و آشنا کردن بشر با حقایق آفرینش و قرار دادن آنان در مسیر عبودیت و بندگی بوده است؛ و این هدف همواره با مخالفهای دشمنان رو برو بوده است که پیامبران و اولیاء الهی در این راه با مبارزه مستمر در جهت آگاه ساختن همه ی افراد بشر برآمده اند.

بنابراین «جهاد تبیین» به عنوان یک فریضه ی قطعی، ضمن آنکه بر همگان لازم و ضروری است می تواند تحریف های پدید آمده توسط رسانه های دشمن را بزدايد و گفتمانی درست، منطقی و مستدل با حفظ پشتوانه اجتماعی در مسیر از بین بردن مشکلات، رقم بزند؛ هنر تبیین اگر به هنگام، توسط علما، اهل فرهنگ و ادب که با دل ها و افکار ملت های مسلمان سر و کار دارند، درست و منطقی صورت پذیرد؛ اراده و توانمندی های مردم، مشکلات و سختی ها را مرتفع خواهد نمود، آنگاه جامعه ی پویا و در حال پیشرفت را خواهیم داشت.

تکلیف منتظران در تصویر جامعه مهدوی

جامعه ما همانطور که باید از مدینه النبی درس ها و عبرت های فراوانی بگیرد، باید از جامعه ی مهدوی درس های بسیاری را فرا بگیرد. جامعه ی ما می تواند بسیاری از مشکلاتی را که در زمان صدر اسلام وجود داشت و ممکن است در جامعه ما نیز وجود داشته باشد، با درس گرفتن از جامعه مهدوی پشت سر بگذارد. با دقت در جامعه مهدوی، که ولایت در اوج اقتدار قرار دارد، میتوانیم آگاهی های خود را تکمیل کنیم.

^۱سوره مبارکه نحل آیه ۹۰ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ... یَنْهَى -

^۲آیات ۱۱۶ و ۱۱۷ سوره مبارکه هود و آیات ۵۴ و ۵۵ سوره مبارکه مریم و آیات ۶۷ و ۷۳ سوره مبارکه توبه و آیه ۶ سوره مبارکه تحریم و آیه ۱۳۲ سوره مبارکه طه و آیه ۲۱۴ سوره شعرا... -

مهم ترین ویژگی جامعه ی ما ، که مایه ی تقرب ما به آن حضرت است، ولایی بودن جامعه ی ماست. برخی دیگر از ویژگی های جامعه پویا از بعد مهدویت تا آنجا که در توان ماست باید توسط خود ما محقق شود.^۱

اگر علاقه ی انسان به خدا زیاد شود، کم کم روحیه ای پیدا میکند که به شدت نسبت به مردم عاطفه پیدا کرده و مهربان می شود. در نتیجه سرنوشت انسان ها که بندگان خدا و مورد علاقه ی پروردگار هستند، برای او مهم می شود. اگر افراد جامعه اینگونه باشند می شود گفت همان امت ممتازی هستن که خداوند در قرآن^۲ فرمودند .

تاثیر اقدام ما در تحقق جامعه مهدوی

این یک سنت الهی است «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»^۳ خداوند سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی دهد تا اینکه آنان آنچه در خودشان است تغییر دهند» .

در این صورت خواهیم دید که همواره فتح، ظفر و نصرت خدا به نصرتی از جانب بندگان منوط شده است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَ يُثَبِّتَ أَقْدَامَكُمْ»^۴ ای مؤمنان! اگر خدا را یاری کنید، خدا هم شما را یاری می کند و گام هایتان را محکم استوار می سازد» .

امام خمینی (ره) در خصوص تاثیر اقدام برای نزدیک کردن فرج می فرمایند: "الان عالم پر از ظلم است. شما یک نقطه هستید در عالم. عالم پر از ظلم است. ما بتوانیم جلوی ظلم را بگیریم، باید بگیریم؛ تکلیفمان است. ضرورت اسلام و قرآن است، تکلیف ما کرده است که باید برویم؛ همه کار

انتظار عامیانه، انتظار عالمانه، انتظار عارفانه از آقای علیرضا پناهیان^۹

امام خمینی (ره) : "حضرت صاحب که تشریف می آورند برای چی می آیند؟ برای اینکه گسترش بدهند عدالت را، برای اینکه حکومت را تقویت کنند، برای اینکه فساد را از بین ببرند. ما بر خلاف آیات شریفه قرآن دست از نهی از منکر برداریم، دست از امر به معروف برداریم و توسعه بدهیم گناهان را برای اینکه حضرت بیایند؟ حضرت بیایند چه میکنند؟ حضرت می آیند می خواهند همین کارها را بکنند.... ما اگر دستان میرسد، قدرت داشتیم، باید برویم ضرورت اسلام و قرآن تکلیف ما کرده است که باید برویم همه کار را بکنیم. اما نمی توانیم بکنیم باید او بیاید تا بکند. اما ما باید فراهم کنیم کار را. فراهم کردن اسباب این است که کار را نزدیک بکنیم، کار را همچو بکنیم که مهیا بشود عالم برای آمدن حضرت -سلام الله علیه-"

^۲- آیه ۱۱۰ سوره مبارکه آل عمران.

^۳- سوره رعد آیه یازده.

^۴- سوره محمد آیه ۷.

بکنیم . اما نمی‌توانیم بکنیم ؛ نمی‌توانیم بکنیم، باید او بیاید تا بکند. اما ما باید فراهم کنیم کار را. فراهم کردن اسباب این است که کار را نزدیک بکنیم ، کار را همچو بکنیم که مهیا بشود عالم برای آمدن حضرت -سلام الله علیه-.".....^۱

رهبر عظیم شأنمان امام خامنه‌ای حفظه الله در این خصوص بیاناتی دارند، ایشان می‌فرمایند: «ما منتظریم»، یعنی این امید را داریم که با تلاش و مجاهدت و پیگیری، این دنیایی که به وسیله‌ی دشمنان خدا و شیاطین، از ظلمات جور و طغیان و ضعیف‌کشی و نکبت حاکمیت ستمگران و قلدان و زورگویان پُر شده است، در سایه‌ی تلاش و فعالیت بی‌وقفه‌ی ما، یک روز به جهانی تبدیل خواهد شد که در آن، انسانیت و ارزشهای انسانی محترم است و ستمگر و زورگو و ظالم و قلدر و متجاوز به حقوق انسانها، فرصت و جایی برای اقدام و انجام خواسته و هوی و هوس خود، پیدا نخواهد کرد.^۲

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با عنوان «نقش فرهنگ مهدوی در پویایی جامعه؛ بررسی ابعاد و مؤلفه‌ها»، با اتکا به منابع معتبر قرآنی و روایی شیعه، نشان داد که فرهنگ مهدوی منظومه‌ای جامع و پویا است که از چهار بُعد اصلی — اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی-سیاسی و علمی-فرهنگی — و مجموعه‌ای از مؤلفه‌های کاربردی تشکیل شده است. این ابعاد، همچون ارکان یک سیستم منسجم، در پیوند هم‌افزای خود، بنیان‌های پایداری، رشد و اصلاح جامعه را فراهم می‌آورند.

بُعد اعتقادی، از طریق یقین به وعده‌های الهی و امید به تحقق عدالت جهانی، نیروی محرکه‌ای پایدار برای حرکت جمعی ایجاد می‌کند. بُعد اخلاقی، این انرژی را در قالب فضایل انسانی و مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی جاری می‌سازد. بُعد اجتماعی-سیاسی، با ساختاردهی به این باور و اخلاق، مسیر تحقق مشارکت مردمی، مقابله با بی‌عدالتی و زمینه‌سازی حکومت جهانی عدل را فراهم می‌کند. و در نهایت، بُعد علمی-فرهنگی، با تضمین پیشرفت علمی، ارتقای آگاهی و صیانت از هویت دینی-فرهنگی، دوام و پویایی چنین ساختاری را قطعی می‌سازد.

^۱-صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۷.

^۲. ۱۱/۱۲/۱۳۶۹.

یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که فرهنگ مهدوی نه تنها الگویی برای عصر ظهور، بلکه دستورالعملی برای دوران غیبت نیز ارائه می‌کند؛ الگویی که توسعه را همزمان عدالت‌محور، اخلاق‌مدار، عقلانی و جهانی می‌سازد. از این منظر، ترویج و نهادینه‌سازی مؤلفه‌های فرهنگ مهدوی در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، آموزشی، اجتماعی و رسانه‌ای، ضرورتی راهبردی برای افزایش سرمایه اجتماعی، تقویت انسجام ملی و ارتقای جایگاه امت اسلامی در عرصه جهانی است.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که هرگاه فرهنگ مهدوی با تمام ابعاد و مؤلفه‌های آن در متن حیات فردی و جمعی امت جای گیرد، جامعه‌ای سرزنده، مقاوم، عادل و پیشرو شکل خواهد گرفت که به سوی تحقق وعده الهی، با قدرت و امید حرکت می‌کند. این حقیقت، افق تازه‌ای را برای برنامه‌ریزی‌های علمی و عملی در راستای پویایی و تعالی جامعه اسلامی می‌گشاید.

منابع

* قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی

* نهج البلاغه

۱. ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن ابی‌داود، بیروت، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.
۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۳. پناهیان، علیرضا، انتظار عامیانه، انتظار عالمانه، انتظار عارفانه، ویراست مؤسسه عصر بیان، تهران، نشر بیان معنوی، چاپ اول، ۱۳۹۱ش.
۴. تقوی یگانه، علی، امر به معروف و نهی از منکر در تفاسیر قرآن و نهج‌البلاغه، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۴ش.
۵. سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۲۱ق.
۶. صحیفه امام خمینی، جلد ۲۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، چاپ سوم، ۱۳۷۸ش.
۷. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین، کمال الدین و تمام النعمه، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.

۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۷۲ش.

۹. مجلسی، محمدباقر، بحارالأنوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.

۱۰. مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه قرآن کریم، قم، مدرسه علمیه امام علی بن ابی‌طالب(ع)، چاپ اول، ۱۳۸۹ش.

سایت

۱. سایت آیت‌الله خامنه‌ای، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، تهران، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، دسترسی در تاریخ: ۲۰ شهریور ۱۴۰۴، <https://khamenei.ir>